

Володимир Гула
(Київ)

ПОВСТАННЯ НА КАТЕРИНИНСЬКІЙ ЗАЛІЗНИЦІ 1905 РОКУ: МОТИВАЦІЯ УЧАСНИКІВ АНТИУРЯДОВИХ АКЦІЙ

На основі архівних джерел розкрито причини повстання, соціальний склад учасників, партійна приналежність лідерів антиурядового руху на Катерининській залізниці. Встановлено мотиви, що спонукали робітників долучатися до антиурядових акцій. Дослідження цих питань допоможуть краще зрозуміти причини та рушійні сили революційного руху в Російській імперії початку XX століття.

Based on archival sources, the article reveals causes of the uprising, social composition of participants, and party membership of anti-government movement leaders on the Catherine Railway. It also ascertains reasons inciting the workers to engaging in anti-government actions. The study on these issues will help better understand causes and impetuses for the revolutionary movement in the Russian empire of the early twentieth century.

Повстання на Катерининській залізниці та її захоплення стали однією з ключових подій революції 1905 року на території України. Дана акція безпосередньо пов'язана з розвитком революційної ситуації у загально російському масштабі, а саме із грудневим повстанням 1905 року у Москві; з іншого боку, керівну роль відігравали місцеві діячі революційного табору, почасти без яскраво виражених партійних вподобань. Саме тому з'ясування причин, соціальної бази та мотивації учасників цього повстання допоможе краще зрозуміти рушійні сили революційних подій 1905 року на території українських губерній Російської імперії.

Історіографія описуваних подій на Катерининській залізниці почала формуватися в 1920х роках. У цей період з'являється

праця С. Анісімова [1], який у свій час виступав адвокатом на судовому процесі щодо учасників цього повстання. Автор на основі висунутого обвинувачення та власних спогадів зосередив увагу на розкритті провокативної та терористичної тактики урядових сил під час повстання. Наступний період вивчення теми припадає на 1930–1980-ті роки. У цей час формується офіційна версія інтерпретації повстання: провідну роль відігравали більшовики, основна частина новоутворених рад депутатів у регіоні знаходилась під їхнім впливом, цілі повсталих повністю відповідали резолюції III з'їзду РСДРП(б): «З'їзд виробив революційну марксистську тактику, визнавши головним завданням партії і робітничого класу перехід від масових страйків до збройного повстання, вказавши на необхідність практичної підготовки повстання. Переможна буржуазно-демократична революція повинна була призвести не до завоювання влади буржуазією, а до революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства у вигляді тимчасового революційного уряду» [4, с. 44]. Крім того, виходили спогади учасників цих подій, що підтверджували версію щодо провідної ролі більшовицької фракції РСДРП [6, с. 22].

Після 1991 року в історіографії співіснують дві конкуруючі концепції: прорадянська та негативістська. Перша з них дотримується думки про керівну роль більшовицьких діячів у повстанні та про його масову підтримку з боку місцевого населення, що сподівалося на покращення умов життя та політичні реформи [2]. Протилежна концепція наголошує на деструктивному характері революційних заворушень, що ніяк не могло призвести до покращення рівня життя населення; в той же час очільники повстання переслідували власні політичні, соціальні, а подекуди й матеріальні інтереси [10]. Обидва погляди ґрунтуються на даних Департаменту поліції, особистих свідченнях учасників подій, документах партійних осередків, відображаючи багатогранну історичну дійсність з різних сторін.

Повстання на Катерининській залізниці відбувалося впродовж грудня 1905 року у формі захоплення окремих станцій бойовими дружинами залізничників. До середини грудня цей процес відбувався відносно мирно, що пояснювалось відсутністю частин регулярної армії у районі повстання. Із приходом військ ситуація змінилась: влада перейшла у наступ, прагнучи відновити контроль над залізницею, що з'єднувала Донецький

вугільний та Криворізький залізнорудний басейни. 27 грудня 1905 року відбулися запеклі збройні сутички між страйкарями і жандармами на станції Нікополь Катерининської залізниці [3, с. 101]. У рапорті начальника Олександрівського відділення Харківського жандармського поліцейського управління залізниці Катеринославському губернатору зазначено, що «близько 9 години вечора, натовп страйкуючих залізничних службовців і місцевих селян, більше 200 чоловік, намагалися увірватися в станцію і заволодіти нею. У той же час <...> бунтівники відкрили вогонь з револьверів і рушниць по мені і унтер-офіцерам, які перебували на пероні <...> Я наказав відкрити стрілянину з револьверів по нападаючим, які справили до ста пострілів» [7, л. 3–4].

Крайнім ступенем жорстокості відрізнялося збройне протистояння під час Горлівського повстання 9–17 грудня 1905 року. За спогадами учасників, «всього озброєних робітників зібралося близько 3000 осіб, які після нічної наради вирішили напасти на драгунські казарми. О 8 годині ранку, 17.12. почався обстріл казарм. Військова частина, на яку напали горлівці, складалася з сотні 136 піхотного Таганрозького полку, всього 114 чоловік, і драгунського загону в 90 чоловік 23 драгунського Вознесенського полку. На допомогу їм викликали загін козаків <...> На території станції і почався бій, що тривав кілька годин. О 3 годині дня він закінчився поразкою робітників і шахтарів» [9, л. 6–7]. Розгром повсталих більше нагадував загальновійськову операцію. Як свідчить учасник повстання, «згадуючи останній 8годинний безперервний бій, що закінчився повною нашою поразкою <...> У той час, коли в нашому розпорядженні були тільки гвинтівки і револьвери, ворог мав усі види зброї, аж до важких гармат» [5, с. 22–23]. Цей бій вирішив долю повстання: після його завершення влада на станції Катерининської залізниці досить швидко повернулася до урядових сил.

Безпосередньою причиною повстання, як це впливає із свідчень учасників тих подій, стали спроби влади придушити революційних рух шляхом надання підтримки правим політичним формуванням. При цьому у районі Катерининської залізниці вказані формування складались значною мірою із шахтарів. Рівень життя останніх був значно нижчим, порівняно із залізничниками. За спогадами С. Білозерова, який «працював <...> на вугільних шахтах <...> на рудниках Горсько-Іванів-

ському, Золотавском, Лисичанському, Щербинівському, Горлівському, на селянських шахтах та ін. <...> умови роботи були дуже важкі. Робочий день тривав 12 годин і більше, обідньої перерви не було, робочих в обід на поверхню шахт не відпускали, і перекусити доводилося там же під землею в самих негігієних умовах. Праця забійників була прямо каторжна: вугілля вирубують вручну обушком або кайлом, нерідко забійник мав лежачи поповзом пробиратися по пласту, а то і стоячи по пояс у воді. У той час врубових машин навіть на капітальних шахтах було дуже мало. Заробітна плата дуже низька, від 50 коп. до 1 руб. 50 коп. за упряжку, і ця зарплата штучно знижувалася шляхом вирахувань і штрафів за будь-яку дрібницю» [9, л. 2]. У шахтарі йшли переважно селяни Курської, Воронежської, Мінської губерній; основною їхньою метою було виживання, що могло бути забезпечене лише у разі безперебійної роботи залізниці. Саме тому після проголошення маніфесту 17 жовтня ситуація в регіоні загострилась: одні бажали взяти обіцяне царем, а інші були зацікавлені в економічній та політичній стабільності. Даний конфлікт інтересів, за підтримки влади, проявився у вигляді агітації серед шахтарів проти залізничників. У жовтні в Горлівці відбувся єврейський погром, що було використано як привід для формування озброєних револьверами дружин самооборони. У радянській історіографії даний факт не афішувався: вказувалось лише на «погроми чорносетених банд», без конкретизації їхнього соціального обличчя.

Висувались також економічні вимоги, а саме збільшення заробітної платні та скорочення тривалості робочого дня. Заклики до зміни політичного устрою сформувалися вже в ході повстання: «Гриценко прочитав службовцям і робітникам, як зразок видруковані на чотирьох аркушах вимоги службовців ст. Катеринослав. У числі їх були вимоги політичного характеру. Після прочитання багато хто з ясинуватських службовців шумно висловили своє незадоволення М. Гриценко і Степанову, кажучи: «Ви поїхали до Катеринослава зовсім не для того, щоб за наш рахунок поклопотатися про поліпшення нашого матеріального становища, а для того, щоб ходити на мітинги і по клубах». Про настрої ясинуватських службовців негайно стало відомо в Авдіївці. Авдіївські агітатори вважали за потрібне приїхати до Ясинуватої і шляхом агітації привести ясинуватців до переконання

в тому, що поліпшення їх матеріального становища неможливе без зміни політичного ладу держави, а тому перш за все необхідно спільними зусиллями повалити існуючий уряд, що можливо лише зробити шляхом приєднання до майбутнього загального страйку. 8 грудня на ст. Ясинуватій стало відомо, що в Авдіївці почався страйк. Одночасно в Ясинуватій була отримана з Катеринослава депеша від Центрального Комітету дороги з вимогою почати страйк» [8, л. 2].

Тобто, захист від терору з боку держави був безпосередньою причиною виступу. Однак основним фактором, що підживлював революційний рух, була соціально-економічна трансформація Російської імперії в напрямі капіталізму та класового суспільства. Абсолютна монархія вже не відповідала потребам суспільства, звідси й прагнення до самочинного насильницького захоплення влади на місцях після виходу маніфесту, в умовах розгубленості провладних сил.

Стосовно партійної приналежності учасників повстання в історіографії співіснують різні погляди. Радянська історіографія та деякі сучасні дослідники стверджують, що провідну роль відігравали соціал-демократи (більшовики). Ця думка підтверджується насамперед спогадами учасників повстання. Щоправда, ці спогади були написані вже у часи, коли більшовицька фракція РСДРП стала єдиною партією в державі [2; 4; 11]. Частина дослідників вважає партію есерів домінуючою у цих подіях, що частково підтверджується документами Департаменту поліції, складеними по гарячих слідах [3, с. 181–215]. Однак на той час ще було відсутнє повне розмежування партій революційного табору; в умовах антиурядових дій есери, соціал-демократи, анархісти часто об'єднували зусилля, також і переходи з однієї організації в іншу були поширеним явищем. Показово, що С. Анісімов не приділяє уваги партійній приналежності учасників повстання, вказуючи лише на склад бойового страйкового комітету, що був утворений в Катеринославі. До його складу увійшли по одному представнику з одним голосом делегати наступних організацій: від страйкового розпорядчого комітету Катерининської залізниці, від делегатських зборів робітників Катеринослава, від об'єднаного комітету РСДРП, від Катеринославської організації «Бунду», від Катеринославського комітету партії есерів, від поштово-телеграфного союзу [1, с. 26].

В умовах розгубленості влади суспільство було охоплене враженням близької перемоги революції. Це підтверджується й поведінкою повсталих на Катерининській залізниці: страйковий комітет виніс резолюцію про заборону перевезення озброєних солдат. Тому ті частини, що поверталися з Далекого Сходу після завершення війни з Японією, роззброювалися повсталими залізничниками та робітниками. При цьому солдати сприймали це з радістю, браталися з повстанцями, та й офіцери до певного часу не чинили спротиву [1, с. 32]. Легкість, з якою повсталі оволодівали залізничними станціями та встановлювали там свою владу, привертала до них нових adeptів, що прагнули в такий спосіб реалізувати свої соціальні та матеріальні прагнення. Соціальні прагнення полягали у здобутті авторитету та визнання в рамках певної соціальної групи, або певної території. До матеріальних варто віднести не тільки гіпотетичне підвищення заробітної платні після перемоги повстання, а й можливість привласнити кошти осіб та організацій, пов'язаних з існуючим політичним режимом. «Торговці селища Харцизьк були запрошені особливими записками на вокзал <...> оголосили їм, що <...> всіх можливих «буржуа» оподатковують для організації самооборони від хуліганів і мужиків, які можуть з'явитися бити залізничників за влаштований ними страйк, а дорогою можуть пограбувати і купців, торговці спочатку відмовилися було вносити необхідні гроші, але <...> стали погрожувати їм насильством і розбиттям крамниць, і під впливом цих загроз торговці стали вносити гроші» [8, л. 2]. Хоча окремі комерсанти висловили щирю підтримку повсталим. Так, на ст. Авдіївка торговець Самарджиев пожертвував 1100 рублів, а також особисто займався закупівлею озброєння для бойової дружини [8, л. 7].

Члени бойових дружин не гребували елементарним шахрайством і відвертим розбоем, прикриваючись патетикою революційної боротьби. Так, «Подройкін і М. Гриценко запропонували посилати особливих осіб для збору грошей з пасажирів за проїзд, причому сказали, що ці гроші підуть на видачу нужденним страйкарям і в страйковий фонд <...> Привезені усіма гроші були здані М. Гриценко і вжиті тим невідомо куди <...> М. Гриценко, Кукушко, Волков та ін. особи <...> витребували видачу грошей з станційної каси. Віташев (начальник станції Ясинувата. – авт.) відмовив, але прибулі змусили його видати ключі, піс-

ля чого, відкривши касу, вийняли звідти 260 рублів 53 коп.» [8, л. 3]. Також практикувалися силові методи утвердження авторитету повстанців: «Захопивши в свою владу, станцію зі службами, рухомий склад, паровози і залізничний телеграф, голова і члени комітету усунули законну адміністрацію і тероризували благонадійних службовців і всіх неспівчуваючих їм. У засобах не соромилися, причому Гриценко і його помічники Кукушко, Борисенко і Степанов відкрито заявляли, що змирять непокірних і примусять їх до покори найрадикальнішими заходами. Вони погрожували також тим, що для розправи запросять Авдіївський бойовий комітет, в розпорядженні якого, як всім було відомо, знаходилося багато зброї» [8, л. 3].

Отже, повстання на Катерининській залізниці стало наслідком прискореної соціально-економічної трансформації Російської імперії. Існуюча політична система вже не відповідала оновленому суспільству. У Росії народжувалось класове суспільство, в якому економічна могутність концентрувалась в межах соціальних груп, позбавлених політичного впливу. У таких умовах втримати існуючу політичну систему урядові допомогли протиріччя серед самих робітників. Партійна приналежність не відіграла суттєвої ролі у ході повстання: до руху долучалися особи, що здебільшого симпатизували загалом опозиції до існуючої влади. Поширенню повстання сприяла слабкість і розгубленість влади, спричинені маніфестом 17 жовтня. Однак не лише прагнення зміни політичного устрою та покращення економічного становища робітників були мотивами, що спонукали долучатися до повстання. В умовах трансформації станового суспільства в класове, великі маси населення фактично були вилучені із звичного соціального оточення і відповідно прагнули утвердитися в рамках нових соціальних груп. Також траплялися випадки силового примусу до визнання авторитету органів повстанців з боку озброєних дружинників. Мотив особистого збагачення безумовно також був притаманний діям повстанців. Свідчення з приводу цього аспекту різняться: обвинувальний акт по справі захоплення залізниці містить перелік численних випадків спроб особистого збагачення під час повстання. Натомість С. Анісімов вважає ці дані перебільшеними; як доказ ним наводяться дані про збереження після завершення повстання великих сум, вилучених в свій час із станційних кас. Зрештою, повстання зазнало

поразки; причиною її стала обмеженість соціальної бази повсталих, а також рішучі дії уряду, до яких бойові дружини виявилися неготовими.

-
1. *Анисимов С.* Дело о восстании на Екатерининской ж.д. / С. Анисимов. – Москва ; Ленинград : Истпрофтран, 1926. – 204 с.
 2. *Гончаров Н.* Горловский бой. Хроника народного восстания в Донбассе в 1905 году. Взгляд из XXI века / Н. Гончаров. – Москва : Трибуна, 2009. – 224 с.
 3. *Гула Р.* Агония Левиафана. Часть 1. Пассионарии и юродивые. Политический террор и терроризм в Украине (1900–1914) / Р. Гула, В. Гула. – Киев : Геопринт, 2016. – 342 с.
 4. *Модестов В.* Рабочие Донбасса в трех русских революциях / В. Модестов. – Москва : Мысль, 1974. – 268 с.
 5. *Славкин И.* Процесс 133 / И. Славкин // Каторга и ссылка: К истории революционного движения в России. – Киев, 1924. – С. 22–23.
 6. *Сорина-Струпинская С.* Енакиевская организация в первой революции / С. Сорина-Струпинская // На баррикадах Донбасса (воспоминания участников революционных событий 1905 года в Енакиеве и Горловке). – 1931. – С. 20–29.
 7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 57, оп. 1, спр. 79.
 8. ЦДАВО України, ф. 57, оп. 1, спр. 68.
 9. ЦДАВО України, ф. 59, оп. 1, спр. 75.
 10. *Щербаков А.* 1905 год. Прелюдия катастрофы / А. Щербаков. – Москва : ОЛМА Медиа Групп, 2011. – 512 с.
 11. 1905 год в Донбассе: из воспоминаний участников первой русской революции. – Сталино : Сталинское обл. изд-во, 1955. – 68 с.